

UDK 314.116/.117(497.11+497)“1990/2010“

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Горан Пенев

**НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ У ПОПУЛАЦИОНОЈ ДИНАМИЦИ СРБИЈЕ И
БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА**

Извод: Политичке, друштвене и економске промене из 1990-их година имале су врло видљив, и то претежно негативан, утицај на тадашња демографска кретања у Србији и региону Балкана. Настављени су и још више заоштрени бројни неповољни демографски трендови, а неке раније превазиђене демографске појаве су поново постале актуелне (убрзани пад фертилитета, успорено смањење или чак повећање смртности, масовна присилна пресељења и економске миграције са многим карактеристикама правог егзодуса). Стабилизовање политичких прилика, које је за неке земље у 2000-им годинама резултирало приступањем Европској унији, а за друге убрзањем активности везаних за европске интеграције, је било праћено и демографским променама. У Србији те промене нису биле истог интензитета, а у појединим случајевима, ни истог смера као у већини осталих земаља региона. За разлику од неких других балканских земаља, у којима је забележено повећање фертилитета, убрзано опадање смртности по старости, и знатно успоравање спољних миграција, у Србији је настављено опадање фертилитета, успорено продужење очекиваног трајања живота, значајно смањено досељавање и повећано исељавање.

Кључне речи: кретање становништва, фертилитет, морталитет, миграције, Србија, Балкан

Abstract: Political, social and economic changes that happened in Serbia and the Balkan region during the 1990s had a very visible and predominantly unfavorable influence on that region's demographic dynamics during that period. Numerous adverse demographic trends were continued and further increased, and some previously overcome demographic occurrences became active again (intensified fertility decrease, slower decrease or even an increase in mortality, mass forced migration and economic migration with many characteristics of actual exodus). In the 2000s, the stabilization of political circumstances, which resulted in successful accession to the European Union for some countries and, for others, the intensification of activities related to European integration, was also followed by demographic changes. In Serbia, these changes did not have the same intensity or, in certain cases, the same direction as in the majority of other countries in the region. Unlike some other Balkan countries, where an increase in fertility, an intensified decrease in mortality by age and a significant decrease in international migration were recorded, Serbia was still marked by decrease in fertility, a slower increase in life expectancy, a significant decrease in immigration and increased emigration.

Key words: population dynamics, fertility, mortality, migration, Serbia, Balkans

Увод

Крај 20. и почетак 21. века представљају за Србију и, мање или више, за све остале балканске земље,¹ једно изузетно историјско раздобље. То је, не само због веома важних политичких, друштвених, економских промена, већ и због одвијања врло значајних демографских процеса. Популациони трендови из последње две деценије (1990–2010), су у великој мери били условљени променама у друштву које су, неретко, имале прави револуционарни карактер. Међутим, они представљају и резултат демографског развојка у претходним деценијама, посебно од завршетка Другог светског рата (Kotzamanis, 2001), а без сумње ће се значајно одразити и на будућа демографска кретања у региону, и то, како на кратак, тако и на средњи рок. У том погледу од највећег значаја су промене броја становника, затим обе природне, као и миграционе компоненте кретања становништва, али и трансформација старосне структуре.

Ово истраживање се углавном односи на демографска кретања у Србији² током 1990-их и у првој деценији 21. века, а тиче се, пре свега, промена обима укупног становништва и компоненти демографског раста. Уједно, указује се на основне карактеристике популационе динамике у другим балканским земљама, њихове специфичности, сличности и разлике са скорашњим демографским трендовима у Србији.

Овом приликом треба истаћи да је практично немогуће сагледати једну потпуну савремену демографску слику Србије и Балкана, и то из више разлога. Најпре, ванредне околности (ратна збивања на просторима бивше Југославије, затим оружани сукоби на Косову и југу Србије и најзад интервенцијом НАТО-а у Србији и Црној Гори) су изазвале и демографске токове који су били изузетни, не само по свом карактеру, већ и обиму, а чије је статистичко праћење у таквим ванредним околностима било веома отежано. У том смислу издвајају се масовне присилне миграције које су резултирале вишемилионским бројем избеглица и интерно расељених лица, а у појединим периодима и знатним повећањем смртности, посебно у Босни и Херцеговини, Хрватској и на Косову и Метохији. Затим, готово тотални бојкот државних органа, па и званичне статистике од стране становништва албанске националности на Косову и југу Србије манифестовао се, најпре, неучествовањем на попису из 1991, а касније и врло значајном подрегистрацијом виталних догађаја. На Косову су проблеми са обухватом виталних догађаја настављени и током 2000-их година, али сада због

---

¹ Под подручјем Балкана подразумевамо Албанију, Грчку, Бугарску, Румунију и све бивше југословенске републике.

² У раду се сви подаци за Србију односе на подручје Србије без податка за Косово и Метохију (ако није другачије наглашено). За подручје АП Косова и Метохије су у раду коришћени називи Косово и Метохија, Косово или Косово (УНМИК), без икаквих претензија да се тиме износи став о правнополитичком статусу Покрајине.

масовног бојкота нових статистичких органа од стране становништва српске националне припадности. Такође, пописи становништва предвиђени за почетак 2000-их година нису одржани на Косову и Метохији, као ни у Босни и Херцеговини, што је онемогућило сагледавање њихове прецизније демографске слике, нарочито имајући у виду демографске последице ратних збивања из 1990-их. Такође, од значаја је и што је у већини земаља у којима су одржани пописи промењен концепт укупног становништва, што је умногоме отежало поређење резултата два сукцесивна пописа.

Депопулација као доминантна појава скорашњег демографског развика

Промене укупног становништва током 1990-их на основу података последња два пописа

Попис становништва Србије из 2002. године завређују посебну пажњу због више разлога. Најпре, то је први попис одржан у 21. веку, а уједно представља и прави демографски инвентар земље која је у претходном међупописном периоду претрпела корените политичке, економске, друштвене и посебно демографске промене.

Табела 1. – Укупно становништво Србије (без КиМ), 1991. и 2002.

Подручје	„Стари“ концепт		„Нови“ концепт	
	1991	2002	1991	2002
	Укупно становништво			
Србија (без КиМ)	7822795	7893125	7576837	7498001
Централна Србија	5808906	5794346	5606642	5466009
Војводина	2013889	2098779	1970195	2031992
	Повећање/смањење у међупописном периоду			
Србија (без КиМ)	70330		-78836	
Централна Србија	-14560		-140633	
Војводина	84890		61797	
	Годишња стопа раста (у промилима)			
Србија (без КиМ)	0,8		-1,0	
Централна Србија	-0,2		-2,3	
Војводина	3,8		2,8	

Извор: Израчунато на основу података Пописа становништва, домаћинства и станова у 2002, књига 9 (РЗС, 2004).

Попис је, углавном, спроведен према међународним препорукама и са многим другачијим методолошким решењима, посебно у поређењу са пописима из 1971, 1981. и 1991. године. Као најважнија методолошка новина се може навести укључење избеглица у укупно становништво земље и искључење лица на раду или боравку у иностранству дужем од једне године. С тим у ве-

зи, резултати пописа из 2002. године нису у потпуности упоредиви са резултатима пописа из 1991, као ни са онима из 1971. и 1981. године. Уз то, попис је спроведен само на територији централне Србије и Војводине, а не и на Косову и Метохији.

Иако током пописног турнуса с почетка 2000-их попис није спроведен у Босни и Херцеговини, као ни на целокупној територији Србије, ипак се располаже с довољно информација на основу којих се да закључити како је током последње деценије 20. века, или прецизније, у међупописним раздобљима између пописа с почетка 1990-их и почетка 2000-их до смањења становништва дошло и у већини других балканских земаља. Наиме, може се уопштено рећи да је, и поред низа ограда, које се понајвише односе на промену критичног момента пописа односно промену дефиниције укупног становништва, током 1990-их број становника повећан у Грчкој, Македонији, Црној Гори и Словенији, а да је у Албанији, Бугарској, Хрватској, Румунији и Србији (без Косова и Метохије) он смањен. Што се тиче Босне и Херцеговине и Косова и Метохије, на та два подручја нису спроведени пописи око 2000. године, тако да се не расположе прецизним подацима о промени броја становника током последње деценије 20. века. Ипак, на основу постојећих, посебно оних релативно поузданих процена, може се са извесношћу закључити да су 1990-е године за Босну и Херцеговину представљале период интензивне депопулације, а за Косово раздобље заустављања ранијег експанзивног демографског раста, а у одређеним годинама, посебно непосредно пре и након војне интервенције НАТО-а и период врло значајног смањивања броја становника Покрајине.

Ако се посматрају само вредности стопе популационог раста по међупописним раздобљима, која су углавном различита по земљама, тада се као земља са најинтензивнијим повећањем становништва издваја Грчка. У тој земљи је у међупописном раздобљу од 1991. до 2001. просечна годишња стопа раста становништва износила 6,7‰. Нешто нижа стопа је остварена у Македонији (5,6‰), а још ниже у Црној Гори и Словенији (3,5‰ односно 2,4‰). С друге стране, највеће смањење становништва је регистровано у Бугарској (по годишњој стопи раста од -7,7‰), затим у Румунији (-4,9‰), док је депопулација у Хрватској и Србији била на знатно нижем нивоу (просечне стопе раста су износиле -1,7‰ и -1,0‰).

Иако ће у наставку бити више речи о компонентама кретања становништва, овом приликом треба нагласити да су се непосредни узроци повећања односно смањења становништва најчешће разликовали по земљама. У Грчкој је повећање становништва у највећој мери резултат позитивног миграционог салда (највише због досељавања више стотина хиљада Албанаца), у Словенији је оно искључиво резултат већег броја досељених него одсељених, док је Македонији и Црној Гори повећање броја становника остварено једино због позитивног природног прираштаја.

Табела 2. – Укупно становништво балканских земаља око 1990. и око 2000. године (према резултатима пописа и процена)

Подручје	Око 1990. године			Око 2000. године			Стопа раста (годишње на 1000 стан.)
	година	дан	број становника	година	дан	број становн.	
Албанија	1989	12. 04.	3182417	2001	01. 04.	3069275	-3,0
Босна и Херцег.	1991	31. 03.	4377033	2000	30. 06.	3781182	-15,7
Бугарска	1992	04. 12.	8487317	2001	01. 03.	7932984	-7,7
Грчка	1991	17. 03.	10259900	2001	18. 03.	10964020	6,7
Македонија	1994	20. 06.	1945932	2002	31. 10.	2038059	5,6
Румунија	1992	07. 01.	22810035	2002	18. 03.	21698181	-4,9
Словенија	1991	31. 03.	1913355	2002	31. 03.	1964036	2,4
Црна Гора	1991	31. 03.	593504	2003	31. 10.	620145	3,5
Хрватска	1991	31. 03.	4512652	2001	31. 03.	4437460	-1,7
Србија	1991	31. 03.	9441305	-	-	-	-
Србија (без КиМ)	1991	31. 03.	7576837	2002	31. 03.	7498001	-1,0
Цент. Србија	1991	31. 03.	5606642	2002	31. 03.	5466009	-2,3
Војводина	1991	31. 03.	1970195	2002	31. 03.	2031992	2,8
Косово и Мет.	1991	31. 03.	1892327	2000	31. 08.	1886000	-0,3

Извор: Пописни подаци националних статистичке организација. У БиХ и на територији Косова и Метохије нису одржани пописи становништва око 2000. године, тако да подаци представљају резултат процена становништва. За Босну и Херцеговину су коришћене процене Агенције за статистику БиХ, а за Косово процене међународног истраживачког тима (Blayo et al., 2000).

И у земљама у којим је дошло до смањења становништва постоје разлике у чиниоцима који су непосредно условили депопулацију. У Бугарској, Румунији, као и у Хрватској, смањење становништва је дошло како због негативног природног прираштаја, тако и због негативног миграционог салда. С друге стране, у Србији је смањење становништва настало као искључива последица негативног природног прираштаја, јер је истовремено број досељених премашео број одсељених (остварен је позитиван миграциони салдо).

За подручје Косова не постоје, или нису довољно поуздани, званични подаци пописа о укупном броју становника, док су подаци о природном кретању расположиви само до 1997. године, и то непотпуни (због значајне подрегистрације виталних догађаја, посебно живорођења). Ипак, може се прихватити да је смањење становништва у периоду 1991–2000. настало искључиво као резултат негативног миграционог салда.

За Босну и Херцеговину се, такође, не располаже подацима демографске статистике за ратни период (1992–1995), али је готово потпуно извесно да су, посматрано у целини, током 1990-их година били негативни, како миграциони салдо, тако и природни прираштај.

Промене укупног становништва током 2000-их (2000–2009)

Почетак 21. века за Србији, као и остале балканске земље, представља период консолидовања политичких и побољшања економских прилика. Међутим, у погледу демографских токова углавном су настављени неповољни трендови, који се првенствено огледају кроз депопулацију односно одсуство биолошке репродукције становништва. Ипак, због још увек непотпуног праћења компоненти кретања становништва, посебно миграционе, потврда или оповргавање те констатација може се добити тек по добијања првих резултата пописа становништва предвиђених за почетак друге деценије 21. века.

У Србији је и у новој деценији продужено је опадање броја становника, и то интензивније него 1990-их година. Посматрано од 2000. године непрестано је присутно смањење становништва. Број становника земље је почетком 2010. у односу на 1. 01. 2000. био мањи за преко 221 хиљаду лица (табела 3). Према проценама РЗС-а, у 2001. број становника Србије смањен је за 2,6 хиљаде лица, у 2002. години смањење је повећано на 11,2 хиљаде, у 2003. на 20,7 хиљада, да би у 2008. оно достигло 30,6 хиљада лица, а у 2009. години 28,3 хиљаде. Иако је у 2008. и 2009. години опадање броја становника било веома интензивно (по стопи од -4,2‰ односно -3,9‰), оно се одвијало спорије него 2007. када је оно било рекордно (32,1 хиљ.) и то не само у 21. веку него и у читавом периоду након Другог светског рата.

Табела 3. – Број становника Србије (без КиМ), 2000–2010. (1. јануар)

Година	Број становника	Година	Број становника
2000	7527952	2006	7425487
2001	7504739	2007	7397651
2002	7502126	2008	7365507
2003	7490918	2009	7334935
2004	7470263	2010	7306677
2005	7456050		

Извор: База података РЗС-а (<http://webzrzs.stat.gov.rs/axd//stanovnistvo/izbor.htm>), а за 2000 и 2001. документационе табеле РЗС-а

Поред Србије, у 2000-им је смањење становништва настављено и у Бугарској, Хрватској и Румунији, али се оно, осим у Бугарској, одвијало спорије него у Србији и мање интензивно него током 1990-их година (табела 4). У осталим балканским земљама је, према проценама националних статистика, током 2000-их година било присутно повећање становништва, и то као наставак претходних трендова (Македонија, Црна Гора, Грчка, Словенија) или као преокрет у односу на кретања која су забележена током задње деценије 20. века (Албанија, Босна и Херцеговина, као и Косово/УНМИК). Међутим, резултати процена се морају узимати са великом резервом, посебно уколико се ради о емиграцио-

ним подручјима, а нарочито у случају последње три, јер су процене становништва практично рађене само на основу податка о природном прираштају, док миграције или нису узимане у обзир или су у великој мери потцењене.

Табела 4. – Број становника балканских земаља, 2000, 2005. и 2009. (1. јануар)

Подручје	2000	2005	2009	2000–2009.	
				Повећање/ смањење	Индекс раста (2000=1,00)
Албанија	3115817	3134975	3170048*	54231	1,02
Босна и Херцеговина	3753091	3843536	3843514	90423	1,02
Бугарска	8190876	7761049	7606551	-584325	0,93
Грчка	10903757	11082751	11260402	356645	1,03
Македонија	2021578	2035196	2048619	27041	1,01
Румунија	22455485	21658528	21498616	-956869	0,96
Словенија	1987755	1997590	2032362	44607	1,02
Црна Гора	610610	622978	630095	19485	1,03
Хрватска	4497735	4443901	4435056	-62679	0,99
Србија (без КиМ)	7527952	7456050	7334935	-193017	0,97
Косово (УНМИК)	1886000	2100000	2153139*	267139	1,14

Извор: База података Еуростата.

(http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database) и процене националних статистичких организација.

За БиХ процена аутора на основу података Агенције за статистику БиХ.

За Косово процене Blayo et al. (2000) и Завода за статистику Косова.

Напомена: Најновији подаци за Албанију и Косово се односе на 1. јануар 2008.

Компоненте кретања становништва: миграције све важније

Од средине 20. века, па све до почетка 1990-их година природни прираштај је представљао изразито доминанту компоненту кретање становништва Србије. То је, с изузетком појединих краткорочних раздобља, био случај и са свим осталим земљама на простору Балкана. Временом, опадање природног прираштаја је у Србији, али и неким другим балканским земљама, већ почетком 1990-их резултирало појавом негативног природног прираштаја, што је уз нагло интензивирање миграционих кретања довело до радикалне промене релативне важности те две компоненте за кретање укупног становништва.

У другој половини 20. века, у Србији је сразмерно највећи значај миграционе компоненте за кретање укупног становништва остварен у међупописном раздобљу 1991–2002. Смањење становништва (78,8 хиљада), искључиво је било резултат негативног природног прираштаја (-171,7 хиљада), док су миграције донекле успориле депопулацију (позитиван миграциони салдо од 92,9 хиљада лица). То је међупописни период са најмањом релативном разликом вредности природне и миграционе компоненте кретања становништва. Уколико се посма-

тра само друга половина 20. века, негативан природни прираштај из 1990-их година представља један потпуно нови феномен, док је позитивни миграциони салдо регистрован и раније. Наиме, према званичној статистици више досељених него одсељених било је и током 1960-их односно 1970-их година,³ с том разликом што је у тим раздобљима позитиван природни прираштај био по неколико пута већи (5,5 односно 3 пута већи).

Табела 5. – Компоненте кретања становништва балканских земаља у последњем међупописном периоду (између пописа с почетка 1990-их и 2000-их година)

Земља	Станов. по попису		Пораст станов.	Природни прираштај	Миграциони салдо
	око 1990	око 2000			
Албанија	3182417	3069275	-113142	604200	-717342
Босна и Херцег.	4377033	...	...	...	...
Бугарска	8487317	7932984	-554333	-345184	-209149
Грчка	10259900	10964020	704120	18995	685125
Македонија	1945932	2038059	92127	106645	-14518
Румунија	22810035	21698181	-1111854	-303676	-808178
Словенија	1913355	1964036	50681	-2617	53298
Црна Гора	593504	620145	26641	50032	-23391
Хрватска	4512652	4437460	-75192	-24571	-50621
Србија (без КиМ)	7576837	7498001	-78836	-171599	92763
Косово (УНМИК)	1892327	...	...	...	...

Извор: Као за табелу 2.

Напомена: Датуме одржавања пописа видети у табели 2.

У Србији је природни прираштај све до раних 1990-их година био позитиван, а од 1992. он је стално негативан (слика 1). Што се тиче миграционог салда за прву деценију 21. века,⁴ прецизнији подаци о његовој величини и предзнаку ће се добити тек на основу резултата пописа становништва који је планиран за 2011. годину. У 1992, тј. прве године појаве негативног природног прираштаја, разлика између броја умрлих и живорођених је износила 6,6 хиљада (-0,8‰) и све до 2000. године је имала наглашен растући тренд. Те године је негативан природни прираштај достигао

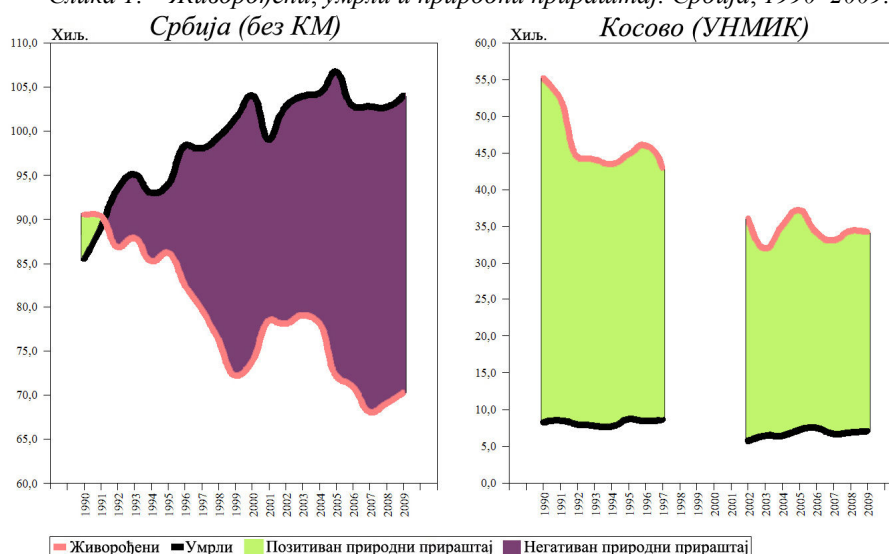
³ Израчунате податке о позитивном миграционом салду за међупописне периоде 1961–1971. (80,7 хиљада) и 1971–1981. (129,0 хиљада) треба разматрати с резервом, посебно за онај први, због тога што су према тадашњем концепту укупног становништва сва лица на тзв. привременом раду или боравку у иностранству третирана као стални становници Србије.

⁴ Према званичним статистичким подацима у Србији је и током 2000-их година број досељених био већи од броја одсељених (Пенев, 2009), али је због уобичајно слабог статистичког обухвата иселавања из земље вероватније да је вредност позитивног миграционог салда знатно мања или чак негативна.

30,3 хиљаде или високих -3,9%. Негативни природни прираштај се током прве половине деценије одржавао на нивоу од око 25 хиљада лица, да би почев од 2005. године он био стално преко 30 хиљада (кретао се од -31,9 хиљада у 2006. до рекордних -34,7 хиљада или -4,7% у 2007. години). У Србији је, за 18 година негативног природног прираштаја (1992–2009), број умрлих надмашио број живорођених за 411 хиљада лица, тј. за више становника него што тренутно заједно имају Нови Сад и Ниш.

Слика 1. – Живорођени, умрли и природни прираштај. Србија, 1990–2009.

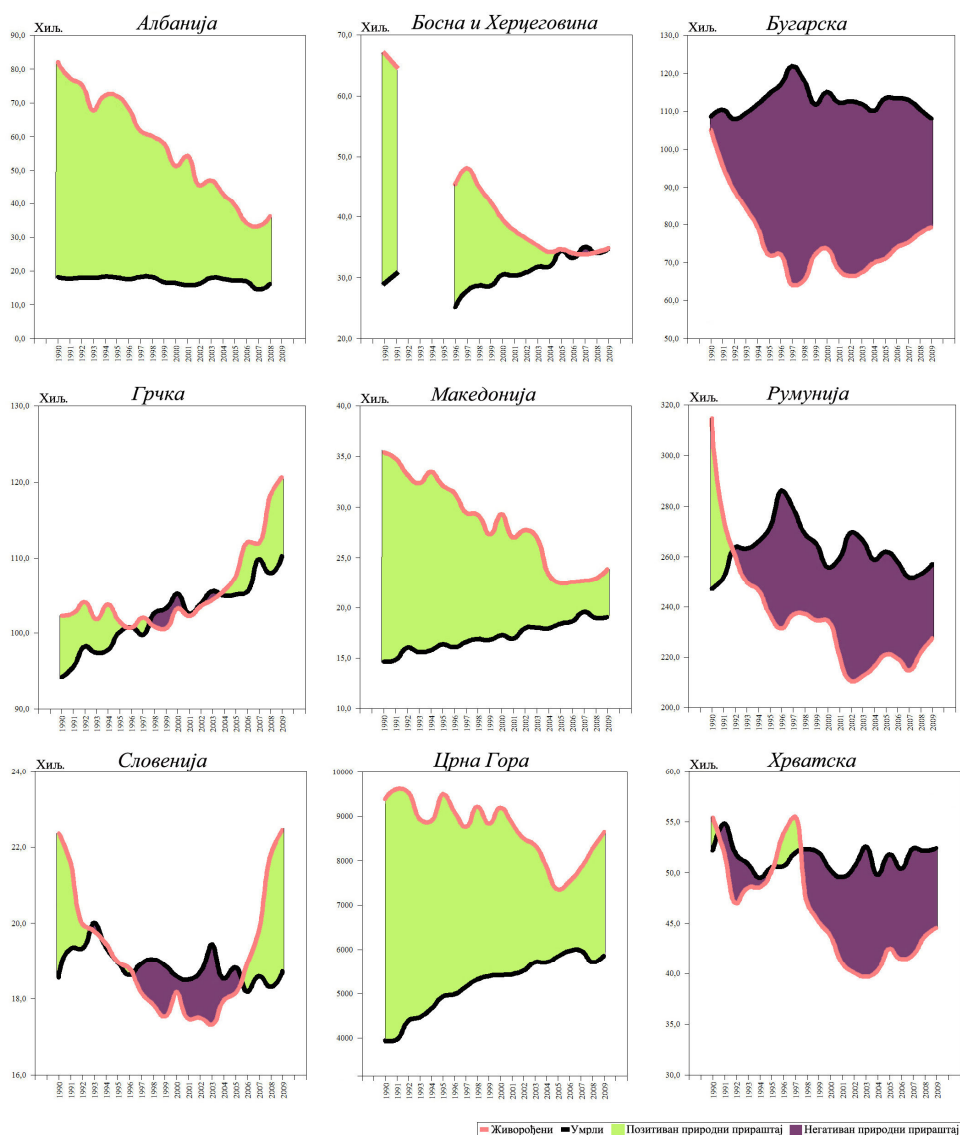
Извор: Подаци Републичког завода за статистику, а за Косово (након 2002) подаци Завода за статистику Косова

Промена нумеричког значаја природне и миграционе компоненте, и то кроз повећање релативне важности миграција на кретање укупног становништва, карактеристична је и за целокупно подручје Балкана (табела 5). Истовремено, знатно је проширена и зона негативног природног прираштаја.

Почетком периода, негативан природни прираштај регистрован је једино у Бугарској (од 1990) и Хрватској (од 1991). До 2001. године знатно је повећан број земаља са већим бројем умрлих него живорођених (слика 2. и табела 6). Поред Србије, то су биле Бугарска, Грчка, Румунија, Словенија и Хрватска. Међутим, за разлику од Србије, где је највећи негативни природни прираштај остварен након 2005. године, у осталим наведеним земљама је током 2000-их година дошло до смањења разлике између броја умрлих и живорођених, а у Грчкој (од 2004) и Словенији (од 2006) чак је забележен и потпуни преокрет који је резултирао позитивним природним прираштајем. У том погледу се, поред Бугарске и Румуније, тренутно стање може

оценити као најнеповољније у Србији, и то не само због актуелно највеће стопе негативног природног прираштаја, као и дужине периода континуирано негативног природног прираштаја, већ и зато што се, за разлику од Бугарске и Румуније чак ни не назиру знаци побољшања.

Слика 2. – Живорођени, умрли и природни прираштај. Балканске земље, 1990–2009.

Извор: База података Еуростата и подаци националних статистичких организација

Табела 6. – Живорођени, умрли и природни прираштај у балканским земљама, 1990, 1995, 2000, 2005, 2009.

Земља/подручје	1990	1995	2000	2005	2009
Живорођени					
Албанија	82125	72081	51242	39612	36251*
Босна и Херцеговина	66952	...	39563	34627	34550
Бугарска	105180	71967	73679	71075	79328
Грчка	102251	101495	103267	107545	120654
Македонија	35401	32154	29308	22482	23876
Румунија	314746	236640	234521	221020	227541
Словенија	22368	18980	18180	18157	22456
Црна Гора	9380	9492	9184	7352	8642
Хрватска	55409	50182	43746	42492	44577
Србија (без КиМ)	90467	86236	73764	72180	70299
Косово (УНМИК)	55175	44776	...	37218	34240
Умрли					
Албанија	18193	18060	16421	17124	16143*
Босна и Херцеговина	29093	...	30482	34402	34904
Бугарска	108608	114670	115087	113374	108068
Грчка	94152	100158	105219	105091	110300
Македонија	14643	16338	17253	18406	19055
Румунија	247086	271672	255820	262101	257213
Словенија	18555	18968	18588	18825	18727
Црна Гора	3936	4931	5412	5839	5862
Хрватска	52192	50536	50246	51790	52414
Србија (без КиМ)	85515	93933	104042	106771	104000
Косово (УНМИК)	8214	8671	...	7207	7030
Природни прираштај					
Албанија	63932	54021	34821	22488	20108*
Босна и Херцеговина	37859	...	9081	225	-354
Бугарска	-3428	-42703	-41408	-42299	-28740
Грчка	8099	1337	-1952	2454	10354
Македонија	20758	15816	12055	4076	4821
Румунија	67660	-35032	-21299	-41081	-29672
Словенија	3813	12	-408	-668	3729
Црна Гора	5444	4561	3772	1513	2780
Хрватска	3217	-354	-6500	-9298	-7837
Србија (без КиМ)	4952	-7697	-30278	-34591	-33701
Косово (УНМИК)	46961	36105	...	30011	27210

Извор: База података Еуростата и подаци националних статистичких организација

Напомена: *) Подаци за Албанију се односе на 2008. годину.

У осталим земаља региона (Албанија, Македонија и Црна Гора) природни прираштај становништва био је континуирано позитиван. Исто важи и за подручје Косова и Метохије. У споменуте три земље је све до средине прве деценије 21. века био јасно изражен тренд смањења разлике између броја живорођених и броја умрлих, с тим што су крајем посматраног периода у Црној Гори, а може се рећи и у Македонији, присутне назнаке промене смера кретања обима природног прираштаја, тј. заустављања трендова који су водили ка појави негативног природног прираштаја.

И БиХ је, на основу расположивих података, стално имала позитиван природни прираштај (осим у 2007. и у 2009). Међутим, за ову земљу недостају подаци за ратни период (1992–1995), за када се претпоставља да је у појединим годинама, због великог повећања умрлих и наглог смањења рођених, врло вероватно био остварен и негативни природни прираштај.

Док се за опадање природног прираштаја односно појаву негативног предзнака може рећи да представљају наставак дугогодишњих трендова који су били присутни на целокупном простору Балкана, интензивирање миграционих токова, а посебно спољних, је представљало изненадан феномен. Њихова масовност је утицала да миграције током 1990-их постану доминантна компонента кретања становништва Балкана. Уколико се посматра само последња деценија 20. века или прецизније само период између пописа с почетка 1990-их и 2000-их година, изразита доминантност миграционе компоненте ја била присутна у свим балканским земљама, осим у Македонији, Црној Гори, и као што је већ споменуто у Србији.

Повећање значаја миграционе компоненте је у Србији, као и у осталим земљама насталим након распада бивше СФРЈ, првенствено било последица присилних миграција, као и економске кризе, које су највише биле условљене ратним разарањима и покретањем транзиционих процеса. Процењујемо да је у Србији позитиван миграциони салдо (93 хиљаде), који је регистрован у међупописном периоду 1991–2002. резултат разлике од укупно око 650 хиљада досељених (углавном избеглица) и око 560 хиљада одсељених (исељавање из земље мотивисана економским, али и политичким разлозима). У укупном броју одсељених, око 270 хиљада су представљале избеглице из бивших југословенских република које су се вратиле у земљу порекла или одселиле у треће земље, док број грађана Србије који су у међупописном периоду отишли на рад или боравак у иностранству процењујемо на око 290 хиљада. Поред избеглица треба споменути и огроман прилив интерно расељених лица (око 200 хиљада) која су стигла са Косова и Метохије након бомбардовања НАТО-а и успостављања УНМИК-а, али која из методолошких разлога нису укључена у укупно становништво централне Србије и Војводине. За разлику од избеглица, број регистрованих интерно расељених лица се ни након 10 година није смањио (210 хиљада у 2008. години).

Што се тиче текуће миграционе статистике, она бележи више досељених него одсељених. Тако је према званичној статистици од 2000. до 2008. у Србији остварен позитиван миграциони салдо од око 68 хиљада лица (табела 7).

То се, с једне стране, објашњава наставком досељавања становништва из суседних земаља (углавном се ради о становништву српске националности), али и све масовнијим враћањем српских грађана из европских земаља на основу споразума о реадмисији. До сада је враћено неколико десетина хиљада лица, а према изјави Владимира Цуцића, републичког Комесара за избеглице (из јуна 2010) у Србију би у „наредном периоду“ по том основу могло бити враћено још око 100–150 хиљада лица. Уједно, евидентиран позитиван миграциони салдо делом представља и резултат уобичајно лошег статистичког обухвата лица која су се иселила из земље.

Табела 7. – Компоненте кретања становништва од 1. 01. 2000. до 31.12. 2008.

Земља	Становништво (1. јан.)		Компоненте кретања становништва, 2000–2008.					
	2000	2009	пораст ст.	природни прираштај	миграц. салдо	пораст ст.	прир. прираштај	миграц. салдо
			укупно			просечно год. на 1000 становника		
Албанија*	3115817	3170048	54231	235420	-181189	2,2	9,4	-7,2
БиХ	3753091	3843514	90423	27924	62499	2,6	0,8	1,8
Бугарска	8190876	7606551	-584325	-368731	-215594	-8,2	-5,2	-3,0
Грчка	10903757	11260402	356645	18403	338242	3,6	0,2	3,4
Македонија	2021578	2048619	27041	61455	-34414	1,5	3,4	-1,9
Румунија	22455485	21498616	-956869	-364647	-592222	-4,8	-1,8	-3,0
Словенија	1987755	2032362	44607	-499	45106	2,5	0,0	2,5
Црна Гора	610610	630095	19485	22429	-2944	3,5	4,0	-0,5
Хрватска	4497735	4435056	-62679	-84975	22296	-1,6	-2,1	0,6
Србија (без КиМ)	7527952	7334935	-193017	-261399	68382	-2,9	-3,9	1,0
Косово (УНМИК)*	1886000	2153139	267139	...	...	18,0	...	...

Извор: Као за табелу 4.

Напомена: Подаци за Албанију се односе на период 1. јан. 2001–31. дец. 2007; за Косово се подаци о броју становника односе се на период 31. авг. 2000. и 1. јан. 2008, док су подаци о природном прираштају расположиви само за раздобље 2002–2008.

У бившим југословенским републикама предзнак миграционог салда није био истоветан и поред идентичности главних детерминанти миграционих кретања становништва. Босна и Херцеговина, Македонија, Хрватска и Црна Гора су у раздобљу између последња два пописа имале негативан миграциони салдо, а Словенија и Србија позитиван (табела 5). И док је у Босни и Херцеговини и Хрватској већи број одсељених него досељених

био у највећој мери директна или индиректна последица ратова који су на њиховим просторима вођени током 1990-их година, у Македонији је негативан миграциони салдо само у мањој мери био узрокован директном присилом, а много више врло тешком економском ситуацијом. Што се тиче Србије, позитиван миграциони салдо је искључиво резултат прилива великог броја избеглица из Босне и Херцеговине и Хрватске, које су бројчано надмашиле, такође, врло велики број лица која су се из економских, али и политичких разлога иселила из земље. Истовремено, Словенија, економски најразвијенија бивша југословенска република, земља која је осетила најмање последица распада бивше федерације, а уједно и држава која је највише одмакла у европским интеграционим процесима, је била врло привлачна за досељенике, посебно из бивших југословенских република.

У Албанији, Бугарској и Румунији су масовне миграције или конкретније, емиграције, везане за промену политичких режима и потпуну либерализацију одласка из земље, што је било нарочито значајно у условима тзв. транзиционог шока, огромне економске кризе и појаве велике незапослености. С друге стране, Грчка је једина балканска земља која је већ деценијама била у потпуности укључена у евроатлантске интеграције и која је због своје политичке стабилности и економске развијености током 1990-их година постала значајна дестинација за стотине хиљаде емиграната из осталих балканских земаља (највише из Албаније), али и других подручја Европе и Азије (Parant, ed. 2006).

Расположиви статистички подаци за 2000-е године (табела 7) указују да је на балканским просторима дошло до успоравања миграционих процеса, а у појединим земљама и до преокрета у смеру миграционих кретања (Хрватска, а вероватно и Босна и Херцеговина). Ипак, за поузданије закључке треба сачекати резултате пописа становништва чије је спровођење предвиђено за почетак друге деценије 21. века

Рађања

Генерално посматрано, 1990-те године у погледу трендова рађања не одударају од општег тренда опадања нивоа рађања који је на балканским просторима био присутан током друге половине 20. века. Ипак, барем што се тиче Србије, претходна деценија се издваја по најмањем просечном годишњем броју живорођених у другој половини 20. века, затим као период у коме је годишњи број живорођених први пут сведен испод 100 000 (с тим што више није прелазио ту границу) и најзад, као раздобље у коме је регистрован најмањи годишњи број живорођене деце током читаве друге половине прошлог века (72 222 у 1999).⁵ Уз то, у 1990-им годинама је, после

---

⁵ Највећи годишњи број живорођења је забележен 1950. године. Те године је у Србији рођено укупно 163 297 деце, што је више него двоструко већи број у односу на број живорођених у 1999. години.

оног из 1950-их, остварено најинтензивније смањење броја живорођења. Међутим, током 1990-их оно није реализовано након периода интензивног повећања нивоа фертилитета, већ после вишедеценијског, релативно умереног, опадања фертилитета. Неповољна кретања у погледу обима рађања одвијала су се у време великих друштвено-економских и политичких промена, али и у веома тешким условима под међународним економским и политичким санкцијама и сталним, више или мање отвореним претњама војном интервенцијом, које су 1999. прерасле у вишемесечно бомбардовање Србије од стране НАТО-а.

Подаци с почетка 2000-их указују на прекид неповољних тенденција у домену рађања. Наиме, не само да је заустављено смањење годишњег броја живорођења, већ је забележено његово лагано повећање (са 72 222 у 1999. на 79 025 у 2003). Међутим, касније промене су показале да се радило о једном кратком и по ефектима врло ограниченом „компензационом“ периоду. Већ од 2004. године поново почиње раздобље смањења броја живорођења, тако да је у 2007. као и у наредној 2008. у Србији први пут број живорођене деце сведен на мање од 70 хиљада. Према томе, за само четири године, између 2003. и 2007, број живорођења смањен за 11 хиљада (са 79 хиљада на 68 хиљада) или за око 13,8%.⁶ Статистика у 2008. и 2009. поново бележи повећање број живорођења, с тим што је у 2009. године он изнова премашао границу од 70 хиљада деце (70 299).

Опадање броја живорођене представља једну од основних особености скорашњих демографских трендова и у осталим балканским земљама. Ако се посматрају само прва и последња година периода 1990–2009, тада је број живорођене деце на крају раздобља био мањи него почетне 1990. у свим земљама с изузетком Грчке и Словеније (табела 6). Темпо смањења није био идентичан и прилично се разликује по земљама. Такође, ни промене у кретању годишњег броја живорођене деце нису увек биле истосмерне.

Најинтензивније опадање живорођења је остварено у Албанији и БиХ. У Албанији је између 1990. и 2008. годишњи број живорођења смањен за више од две трећине (са 82,1 хиљаде на 26,3 хиљаде), док је у БиХ број живорођене деце у 2009. био готово двоструко мањи него 1990. (34,5 хиљаде према 67,0 хиљада). Поред те две земље, веома значајно смањење броја живорођења регистровано је такође у Македонији и на КиМ, где су у 2009. живорођења била за трећине односно близу 40% малобројнија него у 1990. години.

У највећем броју балканских земаља, укључујући и Србију, је у периоду 1990–2009. смањење броја живорођене износило између 20% и

---

⁶ Од 2005. године у укупан број живорођене деце нису укључивана рађања грађана Србије који у иностранству бораве дуже од 1 године (ради се о укупно 4 500–4 800 живорођене деце). То би значило да је у Србији најмање живорођене деце било 1999, а не 2007. године.

33%. У ту групу земаља су, поред Србије, сврстане Бугарска, Македонија, Румунија и Хрватска. Истовремено, земља са најмањим смањењем је Црна Гора (8%).

Грчка је једина балканска земља у којој је 2008. и 2009. број живорођене деце (118,3 хиљаде односно 120,7 хиљада) био већи него 1990. године (102,3 хиљаде). Повећање није бројчано значајно (мање од 20 хиљада или 15,7% односно 18,4%), али је оно битно посебно имајући у виду кретања у другим балканским земљама, као и ранија кретања броја живорођења у самој Грчкој, нарочито током 1980-их година, када је и у тој земљи била присутно релативно интензивно смањење броја рађања.

Опадање годишњег броја живорођене деце не само да није било истог интензитета по земљама, већ је током 2000-их година у неким чак дошло и до повећања рађања. Таква кретања у појединим случајевима упућују на могући преокрет дугогодишњих опадајућих трендова рађања. То се првенствено односи на Грчку, а пре свега на Словенију. У тој земљи се по чечи преокрета јављају нешто касније (2002), али се повећање обима рађања одвијало интензивније (у 2009. повећање од 28% у односу на 2001).

На заустављање опадајућег тренда живорођења указују и подаци виталне статистике Румуније, Хрватске, Бугарске и Црне Горе. Може се рећи да се у тим земљама последњих година број живорођења углавном повећавао (у Румунији од 2003, у Хрватској од 2004, у Бугарској од 2005. а у Црној Гори од 2006). У осталим балканским земљама, укључујући и Србију је такође дошло до повећања, али је оно врло умерено и приметно је тек у последњих годину-две, што је недовољно за доношење закључка о најави преокрета у кретању годишњег броја живорођене деце.

Фертилитет недовољан за замену генерација

Кретање броја живорођења је под највећим непосредним утицајем промена у нивоу фертилитета. Оне су се у Србији, током 1990-их, одвијале у смеру његовог опадања. Тако је и у последњој деценији 20. века настављен процес вишедеценијског пада фертилитета, који је на појединим њеним подручјима отпочео већ крајем 19. или почетком 20. века.

Приметно осиромашење највећег дела становништва, велики пораст незапослености, посебно жена и младих, погоршање општих стамбених прилика, реално вишеструко смањени и недопустиво нередовни приливи новчаних припадности на име дечјег и материнског додатка, општа несигурност и политичка нестабилност праћена распадом бивше заједничке земље и ратовима који су се водили на југословенским просторима су само неки од фактора који указују на нагло погоршања друштвено-економских прилика током 1990-их, чиме је створен врло неповољан општи амбијент који је у великом мери утицао на одвраћање родитеља од доношења одлуке о рађању. Међу-

тим, мада на први поглед неповољна, кретања у домену наталитета становништва била су далеко повољнија од оних која би могла да се очекују у таквом, тада актуелном, врло тешком општем стању у друштву. Таква кретања упућују да су успорена транзиција, па у неким аспектима и ретроградни процеси, као и неке последице које су они произвели, донекле ублажили неповољне трендове у домену рађања.

Почетком 1990-их година, у Србији је ниво фертилитета, барем за европске стандарде, био умерено ниског нивоа (1,73 детета по жени) и незнатно нижи него десетак година раније (1,76 у 1981). Раних 1990-их почиње раздобље бржег опадања фертилитета, које постаје нарочито интензивно у другој половини те деценије. Подаци о вредности стопе укупног фертилитета упућују да је крајем 1990-их година, као и у случају броја живорођења, достигнут апсолутни минимум. У 1999. години забележене су најниже вредности стопе укупног фертилитета (1,44 – табела 8) и то не само током 1990-их, већ и у читавој другој половини 20. века.

Почетком 2000-их заустављено је опадање фертилитета, чак је забележено и његово лагано повећање. Таква демографска кретања су се одвијала упоредо са политичким и економским променама из 2000. године које су утицале на стварање повољнијих друштвено-економских услова, који су у извесној мери подстицали повишење фертилитета или барем деловали на заустављање његовог даљег опадања. Такође, не треба занемарити да је 1990-их година промењена популациона клима која је утицала да се код становништва формира свест о постојању популационих проблема и друштвеној неопходности да се рађа више него раније (Рашевић, 1995). Уједно, држава је са своје стране почела да води јасну пронаталитетну политику која је поред осталих мера од 2002. године поткрепљена и релативно значајним финансијским давањима породицама с децом.

Након лаганог повећања нивоа фертилитета, које је регистровано током 2000. и 2001. године, и његовог каснијег трогодишњег задржавања на нивоу од 1,6 детета по жени, почев од 2005. фертилитет поново опада, достижући у 2007. години рекордно низак ниво од свега 1,38 детета по жени. Према статистичким подацима за 2008. и 2009. годину, поново је дошло до повећања просечног броја деце по жени (на 1,41 односно 1,44), али је оно минимално, посебно имајући у виду врло ниску вредност из претходне године (табела 8).

Са постојећим нивоом фертилитета, а уз актуелну смртност женског становништва, у Србији је обим рађања био је приближно за трећину испод нивоа потребног за замену генерација. У 2009. години вредност нето стопе репродукције (НСР) је износила 0,68. Само пет година раније (2004), дефицит фертилитета потребног за просту репродукцију је износио „свега“ 25%. Иначе, у Србији се генерације не замењују већ готово шест деценија, тачније почев од 1956. године, од када је НСР стално испод јединице. Такво вишедеценијско задржавање фертилитета на нивоу недовољном за замену генерација

нужно отежава услове за постизање повољнијих резултата у домену рађања. Током 1990-их, а такође и током 2000-их година настављено је дугогодишње мењање старосног модела фертилитета (слика 3). У посматраном дводеценијском периоду, промене су се првенствено одвијале кроз смањење нивоа фертилитета жена млађег фертилног узраста (до 30 година), као и још интензивнијег опадања њиховог удела у укупном фертилитету (табела 8). До највећег смањења је дошло управо код жена тзв. оптималне репродуктивне старости (20–24 и 25–29), које уједно и највише рађају. Тако је, на пример, стопа фертилитета жена из старосне групе 20–24 са 137,5‰ у 1990. смањена на 98,1‰ у 2000, да би у 2009. години била сведена на 69,8‰. То значи да је за две деценије ниво фертилитета те старосне кохорте преполовљен, а да је током 2000-их то смањење износило готово 30%. Пад фертилитета био је присутно и код адолесценткиња (15–19), и то са 44,5‰ на 21,7‰, што је свакако повољна промена, али и код жена старих 25–29 година (са 101,6‰ на 91,7‰), што се не може окарактерисати као позитивно.

Табела 8. – Стопа укупног фертилитета (СУФ), нето стопа репродукције (НСР) и стопе фертилитета по старости. Србија (без КиМ), 1990, 1991, 1998–2009.

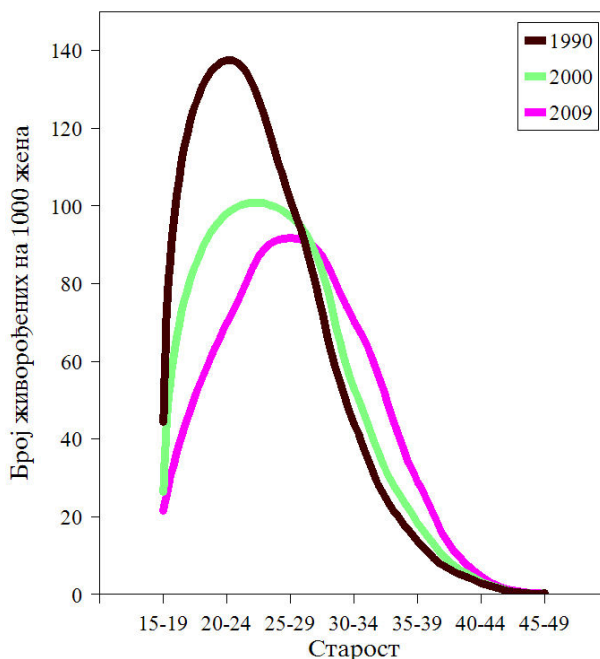
Година	СУФ	НСР	Удео у укупном фертилитету по старости (%)			
			До 30	20–34	30–39	40+
1990	1,72	0,82	82,3	82,1	17,9	1,0
1991	1,73	0,82	81,2	82,4	17,8	0,9
1998	1,52	0,73	75,7	83,4	23,1	1,2
1999	1,44	0,68	75,0	83,5	23,8	1,1
2000	1,49	0,70	74,8	83,6	24,0	1,3
2001	1,58	0,75	73,2	83,6	25,5	1,2
2002	1,57	0,75	71,7	83,6	26,9	1,3
2003	1,59	0,76	70,8	83,3	27,8	1,4
2004	1,57	0,75	69,6	83,0	28,9	1,5
2005	1,45	0,69	69,0	82,7	29,6	1,5
2006	1,43	0,68	68,0	82,2	30,5	1,5
2007	1,38	0,66	67,2	81,7	31,4	1,5
2008	1,41	0,67	66,0	81,2	32,4	1,6
2009	1,44	0,68	63,8	80,5	34,5	1,7

Извор: Израчунато на основу података РЗС-а

Истовремено, у Србији је код осталог женског фертилног становништва (старије од 30 година) регистровано повећање нивоа рађања и то код свих петогодишњих старосних група. Ниво фертилитета тих жена је опадао са старашћу, а такође и обим повећања вредности специфичних стопе фертилитета. Највеће апсолутно повећање је остварено код жена старих 30–34 године. Конкретно, код жена старих 30–34 повећање је износило

26,2 промилна поена (са 44,1 на 70,3), док је код жена на самом крају фертилног периода (45–49) повећање било потпуно несигнификантно (0,03 промилна поена). У целини посматрано, ниво фертилитета жена старих 30 и више година је почетком 1990, али и почетком 2000-их био знатно нижи од нивоа фертилитета млађих жена (20–29 година). Ипак, неуједначене промене по старости су довеле до смањивања разлика по старосним групама, а код појединих кохорти и до изједначавања нивоа фертилитета. Примера ради наведимо да је фертилитет жена узраста 20–24 године у 1990. години био за преко 3 пута већи од фертилитета десет година старије кохорте жена. У 2009. години та разлика је практично елиминисана (разлика је сведена на 0,5 промилних поена).

Слика 3. – Специфичне стопе фертилитета по старости мајке.
Србија (без КиМ), 1990, 2000. и 2009.

Извор: Израчунато на основу података РЗС-а.

С обзиром на почетне вредности специфичних стопа фертилитета, као и на обим повећања рађања старијег односно смањења рађања млађег женског фертилног становништва, није могло да буде спречено опадање како стопе укупног тако и генерацијског фертилитета. Очигледно, жене се све касније одлучују на рађање, али у све већем проценту не рађају или уопште не учествују у репродукцији. Такав закључак се односи не само на млађе жене (20–24 и 25–29 године), већ и на жене старијег репродуктивног

узраста (30–39) година, и то без обзира на релативно значајно повећање вредности њихових специфичних стопа фертилитета. Подаци пописа становништва из 1991. и 2002. године указују да је у старосној групи 30–39 година удео жена без деце повећан за преко 50% (са 11,2% на 16,9%). Истовремено, неучествовање у репродукцији је још интензивније повећано код жена старости 25–29 година (са 27,8% на 43,3%). На основу промена остварених током 2000-их година може се претпоставити да је настављено повећање удела жена које нису рађале, и то код жена свих старосних група, укључујући и оне које су на крају свог репродуктивног периода. Праве размере неучествовања у репродукцији моћи ће прецизније да се утврде након добијања резултата следећег пописа становништва.

Као и у Србији, и у осталим балканским земљама низак ниво фертилитета, затим његов, најпре врло интензиван пад и недавна успорена рехабилитација представљају једну од основних особености њиховог демографског развика током 1990-их и 2000-их година. Уз то, убрзано су елиминисане раније веома наглашене регионалне разлике што је водило ка готово потпуној хомогенизацији балканског демографског простора, барем са гледишта нивоа фертилитета.

Почетком 1990-их година ситуација је била потпуно другачија. У то време, територија Балкана је у погледу висине фертилитета представљала демографски најхетерогенију област Европе (Sardon, 2004; 2009). Она је обухватала земље односно подручја које су припадале зони изразито ниског фертилитета (Грчка са 1,40 детета по жени и Словенија са вредношћу СУФ-а од 1,46), али и оне које су се одликовале највишим фертилитетом у Европи (Косово са 3,60, Албанија са 3,00 и Македонија са 2,13 деце по жени). Што се тиче осталих балканских земаља (Бугарска, Румунија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Хрватска и Србија) у њима је ниво фертилитета (СУФ од 1,7 до 1,8) био приближан европском просеку.

Пад комунистичких режима, распад социјалистичког друштвено-економског система, разбијање бивше СФРЈ и каснији ратни сукоби, пре свега на територијама Хрватска, БиХ и Србије, масовне миграције (присилне или добровољне), огроман пораст незапослености, до тада незабележено висока инфлација, губитак социјалне сигурности и опште безбедности, колапс система јавног здравља, само су најважнији чиниоци који су утицали на знатно погоршање општих социоекономских, али и демографских услова који су детерминисали кретање нивоа фертилитета на целокупном простору Балкана, а посебно у земљама у транзицији. Промене су биле врло интензивне, а поремећаји тако крупни да су готово моментално утицали на веома значајно опадање фертилитета. Ипак, не треба занемарити да је до пада фертилитета дошло и под утицајем проширења спектра могућности које се у новим околностима нудио паровима, посебно женама.

Један од најизраженијих примера деловања социјално-економских промена на репродуктивно понашање становништва је Румунија. У тој зе-

мљи нова власт је одмах по свргавању Чаушескуа, децембра 1989, као један врло важан симболичан чин, укинула чувени декрет бр. 770 из 1966. и на тај начин потпуно либерализовала абортус који је за већину жена био најважнији облик контроле рађања. Већ наредне 1990. године број абортуса је удвостручен, а ниво фертилитета са 2,22 сведен на 1,83, да би већ у 1991. пао на 1,56 детета по жени. Пад фертилитета је настављен и у наредним годинама, али знатно успореније, достижући 1,30 деце по жени у 1996. односно 1,25 деце по жени у 2002. години, што је и најнижи икада достигнути ниво СУФ-а.

Пад фертилитета је током 1990-их, као и у Румунији, био готово континуиран и у свим осталим балканским земљама. Разлике које су постојале једино су се тикале почетног нивоа и интензитета опадања фертилитета (табела 9). Иако истосмерне, разлози промена били су другачији. У БиХ и Хрватској опадање фертилитета је првенствено било узроковано ратним догађајима, у Бугарској и Албанији пад је био условљен већ споменутим неповољним кретањима везаним за почетак транзиционих процеса и масовно иселавање становништва, посебно мушког пола (Албанија).

Грчка је једина балканска земља која не припада групи земаља у транзицији, али су се и у њој промене нивоа фертилитета одвијале у истом смеру као и у свим осталим земљама региона. Наиме, иако је почетком 1990-их ниво фертилитета био најнижи управо у тој земљи, он је готово без престанка наставио да опада током читаве последње деценије 20. века. То је условило да Грчка, и поред релативно умереног смањења фертилитета, крајем 1990-их и даље, уз Бугарску и Словенију буде на дну листе према оствареној вредности стопе укупног фертилитета (1,24 у 1999. години). У Грчкој је, на тај начин, и током 1990-их настављен вишедеценијски тренд опадања фертилитета који је био нарочито интензиван од средине 1970-их, тј. након свргавања војне хунте (1974) и уласка у Европску унију (1981).

Током последње деценије 20. века најспектакуларнији пад фертилитета је остварен у Бугарској, где је за само 7 година (1990–1997) број деце по жени са умереног односно за европске прилике релативно високог нивоа од 1,82 сведен на изузетан низак ниво од 1,09 детета по жени. Треба посебно споменути и Албанију која је од земље са највишим фертилитетом у Европи (3,00 деце по жени у 1990) до 2000. године прешла пут до нивоа фертилитета (2,00) који не задовољава ни потребе просте репродукције. Смањење фертилитета је било присутно и на Косову, али се о његовим правим размерама може само нагађати, најпре због непотпуног обухвата виталних догађаја, а од 1998. и због готово потпуног одсуства података о обиму рађања, али и о укупном броју становника.

Изразенија стабилизација општих политичке прилика се и за остале балканске земље временски везује за почетак 2000-их. То је раздобље дефинитивног завршетка ратних сукоба, учвршћивања демократских институци-

ја, знатног побољшања економске ситуације, приступања Европској унији односно много веће одмаклости у процесу европских интеграција. Све су то чиниоци који су имали утицаја на смер и интензитет промене нивоа фертилитета становништва балканских земаља. Најпре, у већини земаља дошло је до успоравања пада фертилитета, а касније и до отпочињања његовог лаганог повећања (табела 9). Та констатација се, пре свега, односи на балканске земље које не припадају групи земаља насталих после распада бивше СФРЈ, с тим што и у овом случају Албанија представља изузетак. Наиме, у Румунији, Бугарској, Грчкој и Албанији успоравање пада фертилитета отпочиње крајем 1990-их, да би раних 2000-их били забележени први знаци рехабилитације рађања. С друге стране, у Албанији је пад фертилитета, уз мале осцилације, настављен током читавог периода (све до 2007. године). За мање од 20 година вредност стопе укупног фертилитета више је него преполовљена (са 3,0 у 1990. на 1,4 детета по жени у 2008), а Албанија је, посматрано у оквиру региона, прешла пут од земље са највишим до земље са готово најнижим нивоом фертилитета.

Табела 9. – Стопа укупног фертилитета. Балканске земље, 1990–2008.

Год.	Албанија	Босна и Херцег.	Бугарска	Грчка	Македонија	Румунија	Словенија	Црна Гора	Хрватска	Србија (без КМ)	Косово (УНМИК)
1990	3,00 ^{а)}	1,71 ^{а)}	1,82 ^{б)}	1,40 ^{б)}	2,06 ^{а)}	1,83 ^{б)}	1,46 ^{б)}	1,89 ^{а)}	1,67 ^{а)}	1,72 ^{б)}	3,60 ^{б)}
1991	2,83 ^{а)}	1,65 ^{а)}	1,66 ^{б)}	1,38 ^{б)}	2,07 ^{а)}	1,59 ^{б)}	1,42 ^{б)}	2,05 ^{б)}	1,55 ^{а)}	1,73 ^{б)}	3,50 ^{б)}
1992	2,80 ^{а)}	...	1,55 ^{б)}	1,39 ^{б)}	2,12 ^{а)}	1,51 ^{б)}	1,33 ^{б)}	2,02 ^{б)}	1,39 ^{а)}	1,67 ^{б)}	2,86 ^{б)}
1993	2,57 ^{а)}	...	1,46 ^{б)}	1,34 ^{б)}	2,17 ^{а)}	1,43 ^{б)}	1,33 ^{б)}	1,88 ^{б)}	1,43 ^{а)}	1,69 ^{б)}	2,75 ^{б)}
1994	2,74 ^{а)}	...	1,37 ^{б)}	1,35 ^{б)}	2,23 ^{б)}	1,40 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,86 ^{б)}	1,43 ^{а)}	1,65 ^{б)}	2,62 ^{б)}
1995	2,62 ^{а)}	...	1,23 ^{б)}	1,31 ^{б)}	2,13 ^{б)}	1,33 ^{б)}	1,29 ^{б)}	1,98 ^{б)}	1,50 ^{а)}	1,67 ^{б)}	2,62 ^{б)}
1996	2,54 ^{а)}	1,65 ^{б)}	1,23 ^{б)}	1,28 ^{б)}	2,07 ^{б)}	1,30 ^{б)}	1,28 ^{б)}	1,89 ^{б)}	1,64 ^{а)}	1,60 ^{б)}	2,62 ^{б)}
1997	2,22 ^{а)}	1,68 ^{б)}	1,09 ^{б)}	1,28 ^{б)}	1,93 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,25 ^{б)}	1,81 ^{б)}	1,70 ^{а)}	1,55 ^{б)}	2,38 ^{б)}
1998	2,18 ^{а)}	1,56 ^{б)}	1,11 ^{б)}	1,26 ^{б)}	1,90 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,23 ^{б)}	2,09 ^{г)}	1,44 ^{а)}	1,52 ^{д)}	...
1999	2,10 ^{а)}	1,36 ^{б)}	1,23 ^{б)}	1,24 ^{б)}	1,76 ^{б)}	1,30 ^{б)}	1,21 ^{б)}	2,00 ^{г)}	1,38 ^{а)}	1,44 ^{д)}	...
2000	2,00 ^{б)}	1,28 ^{б)}	1,26 ^{б)}	1,26 ^{б)}	1,88 ^{б)}	1,31 ^{б)}	1,26 ^{б)}	2,07 ^{г)}	1,40 ^{а)}	1,49 ^{б)}	...
2001	2,30 ^{б)}	1,23 ^{б)}	1,21 ^{б)}	1,25 ^{б)}	1,73 ^{б)}	1,27 ^{б)}	1,21 ^{б)}	1,98 ^{г)}	1,37 ^{а)}	1,58 ^{б)}	...
2002	1,90 ^{б)}	1,23 ^{б)}	1,21 ^{б)}	1,27 ^{б)}	1,80 ^{б)}	1,25 ^{б)}	1,21 ^{б)}	1,87 ^{г)}	1,34 ^{а)}	1,57 ^{б)}	...
2003	2,00 ^{б)}	1,22 ^{б)}	1,23 ^{б)}	1,28 ^{б)}	1,77 ^{б)}	1,27 ^{б)}	1,20 ^{б)}	1,83 ^{б)}	1,33 ^{а)}	1,59 ^{б)}	2,97 ^{д)}
2004	1,80 ^{б)}	1,22 ^{б)}	1,29 ^{б)}	1,30 ^{б)}	1,52 ^{б)}	1,29 ^{б)}	1,25 ^{б)}	1,71 ^{б)}	1,35 ^{а)}	1,57 ^{б)}	...
2005	1,78 ^{б)}	1,20 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,33 ^{б)}	1,46 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,26 ^{б)}	1,60 ^{б)}	1,41 ^{б)}	1,45 ^{б)}	...
2006	1,37 ^{б)}	1,18 ^{б)}	1,38 ^{б)}	1,40 ^{б)}	1,46 ^{б)}	1,32 ^{б)}	1,31 ^{б)}	1,64 ^{б)}	1,38 ^{б)}	1,43 ^{б)}	...
2007	1,33 ^{б)}	1,17 ^{б)}	1,42 ^{б)}	1,41 ^{б)}	1,46 ^{б)}	1,30 ^{б)}	1,38 ^{б)}	1,69 ^{б)}	1,40 ^{б)}	1,38 ^{б)}	...
2008	1,40 ^{б)}	1,19 ^{б)}	1,48 ^{б)}	1,51 ^{б)}	1,47 ^{б)}	1,35 ^{б)}	1,53 ^{б)}	1,77 ^{б)}	1,46 ^{б)}	1,41 ^{б)}	...

Извор: ^{а)} - Council of Europe (2006); ^{б)} - база података ЕуроСтата; ^{в)} - подаци националних статистика; ^{г)} - прорачун аутора; ^{д)} - *Women and men in Kosovo*, 2009.

Што се тиче трендова фертилитета који су претходних десетак година били присутни у бившим југословенским републикама, они су се прилично разликовали по земљама. Диференцираност се манифестовала како у погледу смера и интензитета промена, тако и у погледу почетног и крајње достигнутог нивоа фертилитета. И док је у Србији почетком прве деценије 21. века забележено краткотрајно повећање фертилитета (2000–2003), у свим осталим бившим југословенским републикама је настављено опадање фертилитета. У Хрватској и Словенији најнижи ниво фертилитета забележен је 2003, у Црној Гори и Македонији у 2005, а у Босни и Херцеговини, као и у Србији, тек 2007. године. Након достизања минималног нивоа фертилитета дошло је до његовог повећања, и то у свим земљама насталим после распада бивше СФРЈ. Међутим, до 2008. то повећање није нигде, осим у Словенији, резултирало нивоом фертилитета који је био виши него 1990. године. Уједно, промењен је и редослед земаља према вредности СУФ-а. Тако је нпр. Словенија, која је 1990. имала најнижи ниво фертилитета (1,46) у 2008. са просечних 1,53 детета по жени била на другом месту међу балканским земљама (после Црне Горе). С друге стране, Босна и Херцеговина, која се почетком 1990-их одликовала релативно високим фертилитетом (1,71 у 1990) је у 2008. години имала убедљиво најнижу вредност СУФ-а (1,19) и то не само међу бившим југословенским републикама него и међу свим балканским, али и европским земљама.⁷

Умирања

У погледу смртности, 1990-е године свакако представљају изузетно раздобље у демографској историји Балкана друге половине 20. века, што се посебно односи на земље захваћене ратним збивањима. У Србији је у том периоду забележено нагло и готово континуирано повећање броја умрлих. За само 10 година, између 1990. до 2000, годишњи број умрлих повећан је са 85,5 хиљада на 104,3 хиљаде. Ванредне прилике изазване распадом бивше СФРЈ, ратовима који су му следили, оружаном побуном на Косову и Метохији као и вишемесечним бомбардовањем НАТО-а у 1999, затим дубока економска криза и енормно осиромашење најширих слојева становништва су најважнији социоекономски и политички или тзв. спољни фактори који су утицали на такве морталитетне трендове.

У Србији је повећање броја умрлих настављено и током 2000-их година, али је оно било много умереније (од 99,0 у 2001. до 106,8 хиљада у

---

⁷ Када је реч о Босни и Херцеговини, треба водити рачуна да се подаци о вредностима стопе укупног фертилитета, али и свих осталих релативних показатеља морају разматрати с великом резервом, пре свега због тога што се за ту земљу не располаже довољно поузданим проценама укупног становништва по старости и полу.

2005). У трогодишњем раздобљу од 2006. до 2008. забележено је смањење броја умрлих, да би у 2009. дошло до његовог поновног повећања (на укупно 104 000). Те године је у односу на 1990, број умрлих био већи за 18,5 хиљада или за чак 21,6%. Истовремено, укупно становништво земље смањено је за преко 270 хиљада лица, што је резултирало релативно још интензивнијим повећањем вредности стопе опште смртности (са 10,9‰ на 14,2‰).

Имајући у виду досадашње вишедеценијске трендове кретања броја умрлих (Пенев, 2005), намеће се закључак да је повећање годишњег броја умрлих није нешто ново и непредвидљиво, већ наставак дугорочних тенденција које су највише биле условљене факторима чисто демографског карактера, а првенствено повећањем броја старих и њиховог удела у укупном становништву. С тим у вези, потребно је истаћи да чак ни у 1999. години не само да није забележено нагло повећање броја умрлих, већ није битније повећан ни број умрлих због насилних смрти (у централној Србији повећање са 2 930 у 1998. на 3 116 у 1999, у Војводини са 1 369 на 1 425). Међутим, промене у бројности и структури умрлих (по узроку, старости, полу) су знатно израженије на нижим територијалним нивоима (насеља, општине) и код појединих етничких група, и то највише на Косову и Метохији, о чему овог пута неће бити речи, пре свега због нерасполагања или недовољне поузданости расположивих статистичких података.

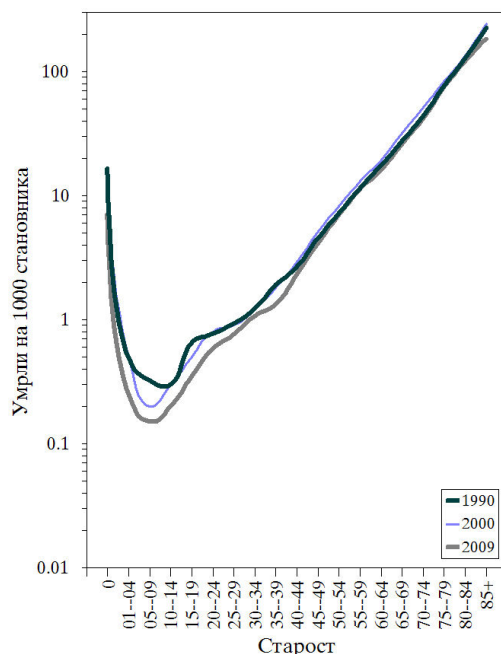
За разлику од кретања укупног броја умрлих и стопе опште смртности, вредности осталих најважнијих показатеља морталитета (стопе смртности по старости, стопа смртности одојчади, очекивано трајање живота) указују на знатно повољнија кретања. Уколико се посматрају само почетак и крај периода (1990. и 2009), тада су код свих петогодишњих старосних група вредности специфичних стопа смртности у 2009. години биле ниже него 1990, и то за оба пола. Ако се узму у обзир само старосне групе са релативно високим стопама смртности (преко 5‰), а то су одојчад и лица старија од 50 година (посматрана по петогодишњим старосним групама), у том случају је релативно највеће смањење стопе смртности остварено код најмлађих (млађи од годину дана: за 57%) и најстаријих (стари 85 или више година: за 18%). Смањење смртности осталих старосних група (старије средовечно и старо становништво) је било знатно мање интензивно (2-8%). Како се ради о дводеценијском раздобљу, кретање смртности становништва тих старосних група може се оквалификовати као стагнантно. То посебно важи за старо становништво (петогодишње групе у старосном интервалу 65–84).

Што се тиче специфичне стопе смртности деце узраста до годину дана, она је са 16,6‰ у 1990. смањена на 11,1‰ у 2000. и најзад на 7,1‰ у 2009. години. Иначе, још интензивније је било смањење броја умрле одојчади. У 2009. години умрло их је 492 или три пута мање него 1990. године (укупно 1 484). То смањење представља наставак вишедеценијског смањења смртности одојчади. Оно се углавном одвијало континуирано, чак и у време спро-

вођења међународних санкција и највећег економског пропадања земље. Слично је и са вредностима стопе смртности одојчади (на 1000 живорођења) чије је повећање за двадесет година, од 1990. до 2009, регистровано само четири пута и то у годинама највећих криза: 1992, 1993. и 1996, али, и у 2009. години. Иако је код најстаријих (85 или више година) смањење стопе смртности било релативно знатно успореније, његово апсолутно смањење је било много израженије (са 244‰ на 184‰ – слика 4), што је непосредно било условљено вишеструко већом вредношћу стопе смртности.

Слика 4. – Специфичне стопе смртности по старости.
Србија (без КиМ), 1990, 2000. и 2009.

Извор: Подаци демографске статистике

О негативном утицају врло неповољних општих друштвено-економских и политичких прилика (чији се почетак везује за ране 1990-е године) на промену трендова морталитета становништва Србије веома илустративно указују и подаци о варијацијама дужине очекиваног трајања живота при живорођењу. У Србији је у 1990. години вредност тог важног индикатора смртности становништва за мушко становништво износила 69,4, а за женско 75,0 година. Као непосредна последица турбулентних кретања с почетка последње деценије 20. века бележи се релативно значајно скраћење очекиваног трајања живота, које је за мушко становништво до 1992. године достигло 1,2 (ниво од

68,2 године), а за женско становништво 1 годину (до 1993. када је вредност Ео износила 74,0 година). Исто тако, ако се посматра читав период 1990–2009, те две године се издвајају по минималном животном веку.

Кретање средњег трајања живота није било истоветно по полу. Након одређених осцилација, почев од 1996. промене у смртности по старости су код женског становништва резултирале готово континуираним продужењем очекиваног трајања живота. Тако је, након 11 година (2001), први пут премашен ниво из почетне 1990. године (75,1), а касније је из године у годину достизана рекордна дужина животног века. Према подацима из 2009. године, очекивано трајање живота жена при живорођењу износило је 76,4 године.

Динамика очекиваног трајања живота је код мушког становништва била нешто другачија. Промене су све до 2000. године биле минималне, да би, као и код жена, тек у 2001. са достигнутих 69,7 година, била премашена дужина очекиваног трајања живота из 1990. Након тога је наступило раздобље лаганог континуираног повећања које у 2009. години резултира рекордном дужином очекиваног трајања живота од 71,1 годину.

Табела 10. – Очекивано трајање живота при живорођењу, по полу. Србија (без КиМ), 1990–2009.

Година	1990	1991	1995	1996	2000	2001	2005	2006	2007	2008	2009
Мушко	69,4	68,6	69,5	69,1	68,9	69,7	70,0	70,6	70,7	71,1	71,1
Женско	75,0	74,8	74,4	73,9	74,5	75,2	75,4	75,9	76,2	76,3	76,4
Разлика (Ж-М)	5,6	6,2	4,9	4,8	5,5	5,4	5,4	5,3	5,5	5,2	5,3

Извор: За 2000. и 2001. прорачун аутора, а за 2002–2009. база података РЗС-а <http://webzhs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm>

Ако се посматрају само почетна и крајња година посматраног периода (1990–2009), продужење средњег трајања живота остварено је код оба пола (табела 10), али је оно незнатно веће код мушког ст. (1,7 према 1,4 године). Неуједначен интензитет, а у појединим раздобљима и смер промена у нивоу смртности по полу условили су осцилације у разлици између очекиваног трајања живота мушког и женског становништва. Очекивано трајање живота при живорођењу је за мушкарце током читавог периода било краће него за жена, а разлика је варијала од 6,2 године (1991) до 4,8 (1996). Током 2000-их година разлика се стабилизовала у интервалу од 5,2 до 5,5 година. У 2009. она је износила 5,3 године или 0,3 године мање него почетне 1990. године.

Упркос сталним продужењима средњег трајања живота и историјским рекордима који се достижу последњих година, у Србији је остало још много простора за смањење смртности становништва, како најмлађих, тако још више старијег средовечног и старог становништва. На такав закључак упућују и поређења са другим балканским и европским земљама, посебно са оним које су постигле најбоље резултате у смањивању смртности становништва.

Тако је, на пример, у периоду 1990–2008. разлика у дужини очекиваног трајања живота при живорођењу мушког становништва у Србији и на Исланду (земље са најдужим очекиваним трајањем живота мушкараца) повећана са 6,1 на 8,7 година. Слично је и са женским становништвом. У истом раздобљу разлика у односу на лидерску Француску повећана је са 6,2 на 8,3 године. Уједно, интензивније смањивање смртности је присутно и у већини осталих земаља, тако да се Србија према дужини очекиваног трајања живота при живорођењу све више приближава дну европске листе. У 2008. години краће очекивано трајање живота је за мушко становништво регистровано у 12, а за женско у свега 5 од укупно 40 посматраних европских земаља.

Деведесете године 20. века су у погледу кретања смртности биле изузетно раздобље и за многе друге балканске земље. Ипак, ако се сагледава читаво раздобље од 1990. до последњих година прве деценије 20. века, промене у кретању смртности становништва, и то како укупног броја умрлих, тако и основних показатеља морталитета становништва (општа и стопе смртности по старости, као и очекивано трајање живота), су биле мање изражене него што је то био случај у погледу промена фертилитета.

Најновији подаци о броју умрлих, који се односе на 2009. годину, у већем броју земаља (првенствено Бугарска, Хрватска, Румунија и Словенија) се битније не разликују у односу на број умрлих у 1990. години (мање од 5%). Ипак, у тим земљама кретање броја умрлих у периоду 1990–2009. углавном није било стабилно, већ је било подложно мање-више значајним повећањима односно смањењима. Повећања броја умрлих се временски углавном везује за почетак односно средину 1990-их, тј. за период најизраженијих негативних промена условљених распадом старог социјалистичког система (велико осиромашење најширих слојева становништва и руинарање система јавног здравља) односно спровођењем транзиционих реформи, што је најочигледније било у Бугарској и Румунији. С друге стране, у Хрватској је повећање броја умрлих с почетка 1990-их у великој мери било условљено и ратом који је пратио распад бивше СФРЈ. Ипак, у тој земљи кретање броја умрлих током ратног периода (1991–1995), барем на основу званичних статистичких података, не указује на велике број жртава рата. Између 1990. и 2009. највећи годишњи број умрлих евидентиран је 1991. (54,8 хиљада), а најмањи, такође ратне, 1994. године (49,5 хиљаде).

Другу групу чине земље у којима је, углавном, присутан врло јасно наглашен тренд повећања броја умрлих. То су, пре свега, Црна Гора, Македонија, затим Србија, али такође Босна и Херцеговина и Грчка. Ипак, смер кретања броја умрлих по земљама није био увек истоветан, такође ни интензитет промена, а и разлози повећања броја умрлих су били различити. У Македонији, Црној Гори и, као што је већ објашњено, у Србији, повећање броја умрлих је било готово континуирано. Оно се најинтензивније одвијало у Црној Гори где је број умрлих у 2009. години био за готово 50% већи него 1990. године. У све три споменуте земље, основни непосредни разлог повећања броја умрлих представља

интензивирање старења становништва. Што се тиче Грчке, повећање броја умрлих је било спорије, а било је условљено убрзаним демографским старењем, али и повећањем броја становника.

Најкомплекснији је случај Босне и Херцеговине. Та земља је током 1990-их (1992–1995) претрпела највеће ратне губитке од укупно око 100 хиљада погинулих. Према најновијим проценама демографског тима тужилаштва Хашког суда непосредни ратни губици су износили 105 хиљада лица (Zwierzchowski, Tabeau, 2010), док су према резултатима Истраживачко документационог центра (ИДЦ) из Сарајева они износили 97 хиљада (IDC, 2007).⁸ Након краткотрајног смањења броја умрлих до кога је дошло непосредно по завршетку рата, настављено је повећање броја умрлих, овог пута највише као последица интензивирања старења становништва, што је у 2009. години резултирало са 38% већим бројем умрлих него прве послератне године (25 хиљада у 1996), али и са 20% већим бројем умрлих него 1990. године.

И најзад, у трећу групу спадају Албанија и Косово, код којих је крајем посматраног периода забележен мањи број умрлих него почетне 1990. године. Према најновијим расположивим подацима (за Албанију се односе на 2008, а за Косово 2009), број умрлих је за преко 10% мањи него 1990. године. Постоји више разлога смањења регистрованог броја умрлих, од који се као најважнији релативно млада старосна структура те две популације и смањење смртности, пре свега одојчади и мале деце. У случају Косова присутан је још један чинилац, а то је велики статистички необухват виталних догађаја, па тако и броја умрлих.

У Албанији и на Косову смањење броја умрлих није било континуирано. У Албанији оно је, уз одређене осцилације, првенствено било присутно током 2000-их година. На Косову је врло тешко сагледати не само интензитет већ и смер кретања броја умрлих. Током 1990-их година то је било условљено најпре мање или више наглашеним бојкотом држаних органа Србије, па и државне статистике од стране становништва албанске националне припадности, али и све интензивнијом ескалацијом оружане побуне која је 1999. године резултирала правим ратом на Косову. Не постоје прецизне процене о жртвама рата у 1999, као ни о укупном броју умрлих у тој години, али ни било какви званични статистички подаци о смртности становништва Косова у периоду 1998–2001. Резултати процене о морталитету становништва Косова урађене на основу једне међународне анкете спроведене након завршетка ратних операција (1999–2000) указују да је као директна последица рата број умрлих на Косову у 1999. години повећан за око 13 хиљада, од-

---

⁸ Према директору ИДЦ-а Мирсаду Токачи „96.595 особа је изгубило живот као директне жртве рата док се још 2.200 особа може сматрати недиректним жртвама рата јер су умрле услед недостатка хране или немогућности лијечења проузрокованог ратним сукобима“. Подаци тих истраживања ће бити објављени у публикацији „Босанске књиге мртвих“ (Радио Слободна Европа, 17. 10. 2009).

носно да је укупан број умрлих у тој години износио око 22 хиљаде лица (Blayo et al., 2000). Током 2000-их година годишњи број умрлих је поново сведен на испод 9 хиљада (званично испод 7,5 хиљада), тј. био је свакако мањи него 20 година раније, али треба водити рачуна да је у том периоду практично постојао потпуни необухват смртности становништва српске националне припадности, али и великој мери и становништва свих осталих „неалбанских“ националности,⁹ што упућује да је смањење смртности знатно мање од статистички евидентираног. Савремени трендови морталитета становништва балканских земаља могу се сагледати и кроз промене важнијих показатеља смртности, као што су стопа општег морталитета, стопа смртности одојчади и очекивано трајање живота.

Кретање **стопе општег морталитета** по земљама углавном се одвијало у истом смеру као и кретање укупног годишњег броја умрлих. Број умрлих на 1000 становника је крајем посматраног периода у већини земаља (подручја) био већи него 1990. године. Изузетак су Албанија и Косово, где су према званично објављеним подацима, стопе опште смртности у 2008. односно 2009. имале мање вредности него у 1990. години. У Албанији је број умрлих на 1000 становника смањен са 5,6 промила на 5,1 промил (2008), а на Косову са 4,3 промила на 3,2 промила (2009). То су, уједно, најниже стопе морталитета на Балкану, али и у Европи. Међутим, и овог пута мора да се води рачуна о великој непоузданости расположивих података о укупном броју умрлих, али и о укупном становништву, што посебно важи за подручје Косова.

У осталим балканским земљама вредности стопе морталитета су крајем прве деценије 21. века у мањој или већој мери биле веће него 1990. године. У њима је забележено и повећање годишњег броја умрлих, али је интензитет промена стопе морталитета био углавном другачији. У земљама у којима је била присутна депопулација, стопа морталитета се брже повећавала од повећања броја умрлих (Бугарска, Румунија, Хрватска, БиХ, Србија), док су у земљама где је забележено повећање становништва пораст стопе морталитета био успоренији него што је то био случај са бројем умрлих (Грчка, Македонија и Црна Гора). У првој групи земаља (с изузетком БиХ), стопе морталитета су веће него у другој (од 12‰ до 14‰ према 9‰ до 10‰ у 2009). Иначе највећи број умрлих на 1000 становника је регистрован у Бугарској и Србији где је вредност тог показатеља у 2009. износила 14,2‰, што их уједно сврстава у групу земаља с највећом стопом морталитета у Европи.

---

⁹ Према званичним статистичким подацима у 2008. години је на Косову умрло укупно 89 становника српске националности или 1,3% укупног броја умрлих. Чак и уколико би се узео у обзир процењени број Срба којим барата косовска статистика (око 115 хиљада, што је знатно мање од процена српске статистике), стопа смртности би износила невероватних 0,8 промила (у Србији без Косова и Метохије она је за исту годину износила 14,0 промила).

Словенија се у погледу кретања стопа морталитета разликује у односу на све остале балканске земље – број умрлих на 1000 ст. је био врло стабилан (кретао се у интервалу од 9,1‰ у 2006. до 10,0‰ у 1993). Такође, у 2009. стопа морталитета је била само незнатно нижа него 1990. (9,2‰ према 9,3‰).

Ниво **смртности одојчади** представља један од најважнијих индикатора морталитета становништва, али и општег стања у систему јавног здравља. У том смислу, почетни и актуелно достигнути ниво смртности деце млађе од годину дана, као и смер и интензитет промена вредности тог показатеља по земљама су од посебне важности у анализи смртности становништва Балкана од 1990. до 2009. године. С тим у вези могу да се наведу две важне констатације. Најпре, то је постојање наглашених разлика по земљама односно подручјима. Затим, то је свеprisутно и готово континуирано смањење нивоа смртности одојчади, које се одвијало много интензивније него у случају смањење нивоа смртности становништва осталих старости.

Изразите разлике по земљама према нивоу смртности одојчади постојале су током читавог посматраног раздобља. С једне стране су Словенија и Грчка, које су како почетком 1990-их, тако и крајем прве деценије 21. века спадале у групу европских земаља са најнижом стопом смртности деце млађе од годину дана.¹⁰ С друге стране, у Европи су, како почетком, тако и крајем периода, највеће вредности смртности одојчади регистроване управо на подручју Балкана. У 1990. години, то су били Косово (34,4‰), Македонија (31,6‰), Албанија (28,3‰) и Румунија (26,9‰). У 2009. години у Европи је највећа вредност стопе смртности одојчади забележена у Молдавији (12,1‰), а затим у две балканске земље: Македонији (11,6‰) и Румунији (10,1‰).

Промене у нивоу смртности одојчади су се углавном огледале кроз његово јасно изражено смањење, које је у највећем броју земаља било готово континуирано, и то чак и у време када су остали показатељи смртности становништва указивали на негативне трендове. Највећа одступања од тог тренда су била присутна током ратова на простору бивше СФРЈ, али о томе не постоје поуздани статистички подаци (Босна и Херцеговина, Косово) или су они непотпуни (Хрватска). Ако се посматра само почетак и крај посматраног раздобља, тада је најинтензивније смањење стопе смртности одојчади регистровано у Албанији (за 80% у периоду 1990–2008. или са 28‰ на 6‰), а најмање у Бугарској (за 40% или са 15‰ у 1990. на 9‰ у 2009).

У балканским земљама је динамика смртности по старости, како одојчади, тако и становништва осталих старосних група резултирала променама у дужини очекиваног трајања живота. Посматрано по земљама, оне нису биле једносмерне, посебно не током 1990-их. С друге стране, трендови морталитета присутни током 2000-их година манифестовали су се продужењем

---

¹⁰ Словенија је у 2008. години са 2,1 промила била земља са најнижом стопом смртности одојчади у Европи.

очекиваног трајања живота при живорођењу, и то како код мушког, тако и код женског становништва.

Очекивано трајање живота при живорођењу (Ео) је на подручју Балкана почетком 1990-их година било најдуже у Грчкој и, по многим неочекивано, у Црној Гори (табела 11). У Грчкој је 1991. године очекивано трајање живота за мушко становништво износило 74,6 година, а за женско 79,5 година. Са таквим вредностима Ео, Грчка се налазила при самом европском врху према дужини животног века (трећа у Европи за мушко, а једанаеста за женско становништво).¹¹

Табела 11. – Очекивано трајање живота при живорођењу, по полу. Балканске земље, 1991, 2001. и 2008.

Земља	1991		2001		2008	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Албанија	68,5	74,3	71,5*	78,1*	...	...
Босна и Херцеговина	69,7	75,2	71,9*	76,8*	...	...
Бугарска	68,0	74,4	68,6	75,4	69,8	77,0
Грчка	74,6	79,5	76,0	81,0	77,7	82,4
Македонија	70,4	74,6	70,9	76,1	72,4	76,5
Румунија	66,8	73,3	67,5	74,9	69,7	77,2
Словенија	69,5	77,4	72,3	80,4	75,5	82,6
Црна Гора	72,0	79,6	71,2	75,9	72,8	78,1
Хрватска	68,4	76,0	71,1	78,1	72,4	79,7
Србија (без КиМ)	68,6	74,8	69,7	75,2	71,3	76,6
Косово (УНМИК)	71,8	78,7	...	...	...	...

Извор: База података Еуростата, подаци националних статистичких организација и прорачун аутора; Напомена: *) Подаци се односе на 2000. годину

Истовремено, у Црној Гори је просечан животни век мушкараца био краћи за 2,6 година (72,0), док је за жене он био незнатно дужи (79,6). Двадесетак година касније (2008), на Балкану су грчки мушкарци и даље имали најдуже очекивано трајање живота (77,7 год.), али тада са знатно већим заостатком у односу на земље које су највише одмакле у смањењу смртности становништва (2,3 године у односу на Исланд). Исте године су и Грци, после Словенки, имале најдужи животни век (82,4 године), с тим што је разлика у односу на рекордан животни век (Француска) повећана на 2,5 година.

И у осталим балканским земљама је продужено очекивано трајање живота.¹² Оно је углавном било спорије у односу на већину европских зема-

¹¹ У Грчкој је 1991. године очекивано трајање живота мушкараца било само 0,6 година краће него на Исланду. Код жена је разлика односу на Француску, земљу са најдужим животним веком женског становништва била већа и износила је 1,9 година.

¹² Једини изузетак је Црна Гора где је у периоду 1991–2008. дошло до скраћења очекиваног трајања живота жена и то за 1,5 година.

ља,¹³ а посебно у односу на земље које су постигле најбоље резултате у погледу снижавања смртности становништва. Тако је већина земаља региона крајем прве деценије 21. века имала лошију позицију на европској ранг листи земаља према дужини очекиваног трајања живота него почетком 1990-их, и углавном су се налазиле у доњем делу европске листе, а посебно када је у питању женско становништво. Посматрано по полу, у већини балканских земаља се смањење смртности одвијало спорије код жена (осим у Албанији, Бугарској и Румунији). То је, уосталом, било у складу са савременим европским трендовима који су се одвијали у смеру смањења разлика у дужини очекиваног трајања живота мушког и женског становништва.

Закључак

Скорашње трендови популационе динамике Србије и осталих балканских земаља указују да се, с европском аспекта посматрано, још увек ради о једном врло специфичном подручју. С једне стране, Балкан постаје демографски све хомогенији, а истовремено у многим доменима се повећава његова диференцираност у односу на већину европских земаља. Неретко, та различитост се у последње две деценије (1990–2010) огледала кроз погоршање демографских прилика у региону, како апсолутно, тако и релативно у односу на промене које су се одвијале у већини других европских земаља.

Савремени демографски тренутак, али и актуелне политичке и друштвено-економске прилике упућују да је на средњи, а посебно на кратки рок тешко је очекивати приметније побољшање демографске ситуације, како у Србији, тако и у највећем броју балканских земаља. С тим у вези, резултати најновијих пројекција становништва за период до средине 21. века указују да ће на Балкану наредних неколико деценија углавном бити обележено смањењем становништва и његовим врло интензивним старењем (Parant, Penev, 2009). Иако балканска демографска будућност делује прилично суморно, сматрамо да би убрзање економске транзиције, предузимање дугорочних секторских политика, као и успешно спровођење мера за подстицај рађања могли да успоре неповољне трендове, чиме би били створени услови за постепени демографски опоравак региона.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Blayo, Ch., Bergouignan, C., Llopart, M., Okobo, N., Stiegler, N. (2000). *Demographic, social, economic situation and reproductive health in Kosovo following the 1999 conflict. Results of a household survey*. UNFPA, SOK, IOM.
Council of Europe (2006). *Recent demographic developments in Europe 2005*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

---

¹³ Највеће продужење очекиваног трајања живота, и то за оба пола, је остварено у Словенији (за 6,0 односно 5,2 године), чиме се та земља знатно приближила земаљама са најдужим очекиваним трајањем живота, посебно у случају женског становништва.

- IDC (2007). *Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 91–95*. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar.
<http://www.idc.org.ba/index.php?option=com_content&view=section&id=35&itemid=126&lang=bs>, preuzeto 27. septembra 2010.
- Kotzamanis, B. (2001). Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope. *Stanovništvo*, XXXIX (1–4), 7–44.
- Parant, A., ed. (2006). *Migrations, crises et conflits récents dans les Balkans / Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*. Volos: DémoBalk – University of Thessaly Press.
- Parant, A., Penev, G. (2009). Tendances et différences démographiques dans les Balkans. *Estudios Geográficos*, LXX (267), 531–565.
- Пенев, Г. (2005). Развитак становништва света, Европе и Србије од 1945. до 2004. *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004. Демографски зборник, књига VII*. Београд: Српска академија наука и уметности – Одељење друштвених наука, 19–50.
- Penev, G. (2007). Projekcije stanovništva Srbije, 2002–2052. *Pregled-Republika Srbija*, LI (3), 9–26.
- Пенев, Г. (2009). Србија 2008. године: више рођених, мање умрлих. *Демографски преглед*, IX (32), 1–4.
- Rašević, M. (1995). Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou. Žene koje namerno prekidaju trudnoću. *Stanovništvo*, XXXIII (1–4), 41–54.
- РЗС (2004). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво. Књига 9. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику
- Sardon, J.-P. (2004). Démographie de pays dans la tourmente : les Balkans depuis 1990. *Espace, populations, sociétés*, 3, 499–517.
- Sardon, Ph. (2009). La fécondité en Europe, éléments pour une typologie. *Estudios geograficos*, LXX (267), 599–631.
- Zwierzchowski, J., Tabeau, E. (2010). Census-based multiple system estimation as an unbiased method of estimation of casualties' undercount. *Conference Paper for the European Population Conference, 1–4 September 2010, Vienna*.

Goran Penev

RECENT TRENDS OF POPULATION DYNAMICS IN SERBIA AND OTHER BALKAN COUNTRIES

Summary

Political, social and economic changes that happened in Serbia and the Balkan region during the 1990s had a very visible and predominantly unfavorable influence on that region's demographic dynamics during that period. Numerous adverse demographic trends were continued and further increased, and some previously overcome demographic occurrences became active again (intensified fertility decrease, slower decrease or even an increase in mortality, mass forced migration and economic migration with many characteristics of actual exodus). In the 2000s, the stabilization of

political circumstances, which resulted in successful accession to the European Union for some countries and, for others, the intensification of activities related to European integration, was also followed by demographic changes. In Serbia, these changes did not have the same intensity or, in certain cases, the same direction as in the majority of other countries in the region. Unlike some other Balkan countries, where an increase in fertility, an intensified decrease in mortality by age and a significant decrease in international migration were recorded, Serbia was still marked by decrease in fertility, a slower increase in life expectancy, a significant decrease in immigration and increased emigration. Recent trends of population dynamics in Serbia and other Balkan countries indicate that this region is still rather unusual relative to the rest of Europe. On the one hand, the Balkans are becoming more and more demographically homogeneous, while on the other hand, the Balkan countries are becoming increasingly different from a majority of European countries in many respects. In the past two decades (1990–2010), this has often been manifested as a deterioration of demographic conditions in the region, both in an absolute sense, and also relative to the changes taking place in most other European countries. The current demographic, as well as political and socioeconomic conditions, indicate that in the mid term, and especially in the short term, significant improvement of demographic conditions are not to be expected either in Serbia or in most other Balkan countries. Related to this, results of the latest population projections for the first half of 21st century indicate that, in the Balkans, the next few decades will mostly be marked by a decrease in population size, as well as by very intensive population aging. Although the demographic future of the Balkans appears rather bleak, we believe that an acceleration of the economic transition, an undertaking of long-term sectoral policies, as well as a successful implementation of measures encouraging higher fertility, might slow down unfavorable trends, which would lay a foundation for a gradual demographic recovery of the region.